

УДК 94(477.571)«18/19»

<http://doi.org/10.5281/zenodo.400753>

Мороз С.В.,
аспірант кафедри
всесвітньої історії Харківського національного
педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

РОЗВИТОК КУСТАРНОГО ТЕКСТИЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДАХ КУРСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ УДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті розкриваються особливості розвитку текстильного виробництва серед українського населення Курської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджуються основні фактори розвитку народної художньої майстерності українців в сфері ткацтва та килимарства. Особлива увага приділяється аналізу історичних та культурних традицій візерункового ткацтва та килимарства, різноманіттю форм і художніх технік поширених в українських громадах Курської губернії.

Ключові слова: Східна Слобожанщина, українські громади, художній текстиль, народні художні промисли, етнокультурні традиції, ткацький малюнок, килимарство.

В статье раскрываются особенности развития текстильного производства среди украинского населения Курской губернии во второй половине ХІ - в начале ХХ ст. Исследуются основные факторы развития народного художественного мастерства украинцев в сфере ткачества и ковроделия. Особое внимание отводится анализу исторических и культурных традиций узорчатого ткачества и ковроделия, многообразию форм и художественных техник, распространенных в украинских общинах Курской губернии.

Ключевые слова: Восточная Слобожанщина, украинские общины, художественный текстиль, народные художественные промыслы, этнокультурные традиции, ткацкий рисунок, ковроделие.

The article deals with features of art textile production development by Ukrainian population of Kursk province in the second half of ХІХ – at the beginning of the ХХ cent. The major factors of national art skill's development of Ukrainians are researched in the sphere of pattern weaving and carpet weaving. The special attention is paid to the analysis of ethnocultural traditions, variety of forms and art techniques of the most widespread in Ukrainian gromadas of Kursk province. It is stated that Ukrainians made a substantial contribution to development and reclamation of Ukrainian ethnic lands of Kursk province. They created new methods of housekeeping and rich national culture, including culture of pattern weaving and the carpet weaving on the territory of Shkhdna Slobozhanshchyna. The inexhaustible imagination, richness of technical solutions, wisdom and optimism, special feeling of functionality and decorative effect, the high degree of artistic images generality became those traits which characterized the creativity of high-gifted Ukrainian na-

tional masters of textile art of Kursk province in the second half of XIX – at the beginning of the XX cent.

Keywords: *Skhidna Slobozhanshchyna, Ukrainian gromadas, textile art, national art crafts, ethnocultural traditions, weaver's drawing, carpet-maker.*

Постановка проблеми визначається тим, що особливе місце в соціально-економічному й етнокультурному розвитку Курської губернії займали кустарні текстильні виробництва – прядіння, ткацтво, килимарство та інші, які виникали тут ще в часи заселення Східної Слобожанщини українськими колоністами в другій половині XVII–XVIII ст. Протягом трьох століть на українських етнічних землях Курської губернії формувалася багата виробнича культура народних текстильних промислів. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. повсюдно в Україні та Росії відбувалося збільшення попиту на текстильні вироби, що приводило до збільшення кількості виробників народного текстилю в українських громадах Курської губернії, а також до розширення асортименту текстильних виробів та покращення їх функціональних властивостей. Всі ці обставина підтверджує той факт, що для сучасної історичної науки дослідження особливостей історичного розвитку прядіння, ткацтва і килимарства серед українського населення Курської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. продовжує зберігати актуальність і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Стан наукової розробки обраної теми повністю відображає багатогранність та динамізм, що були характерні для соціально-економічному та етнокультурного розвитку українських етнічних земель Курської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. Серед робіт, присвячених окремим аспектам історії розвитку кустарного ткацтва та килимарства на українських етнічних землях Курської губернії, слід особливо зазначити дослідження Є.В. Арофікіна [1], Ф.К. Волкова [3], М.О. Добротворського [8], В.А. Доливо-Добровольської [9; 10], М.П. Маслової [16], А.Г. Слюсарського [20], М.А. Трубочанінова [21] та ряду інших ав-

торів. Аналіз їхніх робіт свідчить про те, що попередниками був зібраний й узагальнений значний фактичний матеріал, зроблена спроба визначити місце народних текстильних промислів в житті українських громад Курської губернії. Однак, більшість питань поки ще залишаються недостатньо вирішеними, що заважає скласти цілісну картину соціально-економічного розвитку українських громад Курської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовані праці не розставили однозначних акцентів у цьому питанні, а лише окреслили коло невирішених проблем.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати особливості розвитку кустарного текстильного виробництва в українських громадах Курської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст., визначити основні фактори розвитку народної майстерності українців в сфері прядіння та ткацтва, дослідити етнокультурні традиції, різноманіття форм і художніх технік ткацтва та килимарства поширеніших в українських громадах Курської губернії.

Вклад основного матеріалу. Етнічні українці, що й сьогодні традиційно залишаються першою по чисельності етнічною групою населення Східно-Слобідського краю, зокрема південних повітів Курської губернії, внесли великий вклад у його освоєння та розвиток. На територію досліджуваного регіону українці принесли нові методи господарювання й багату національну виробничу культуру, що позитивно вплинуло на розвиток Курської губернії в другій половині XIX – на початку XX століть. Серед основних факторів успішного соціально-економічного та етнокультурного розвитку українських громад Курської губернії значну роль відігравали ткацтво та килимарство [18, с. 126-127].

Фактори, які обумовили масштабний розвиток кустарних текстильних промислів в українських громадах Курської губе-

рнії в другій половині XIX – на початку XX ст., були значною мірою стандартними для багатьох інших кустарних промислів регіону. Головну роль відігравали історичні та етнокультурні традиції місцевого українського населення, сприятливі природно-кліматичні умови, селянське мало-земелля, наявність дешевої сировини, ємний ринок збуту текстильних виробів, соціально-економічні та інші чинники. Вони в основному визначали масштаби, динаміку та географію розвитку кустарної текстильної промисловості на українських етнічних землях Курської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. [7, с. 48-50].

Етнічні українці традиційно становили до половини населення Курської губернії, що в цілому визначало національний склад народних майстрів, зайнятих у сфері художнього ткацтва й килимарства. Так, наприкінці XIX - початку XX ст. у Курській губернії проживало близько 750 тис. етнічних українців, з яких майже 10 тис. були зайняті в сфері кустарного виробництва текстилю [4, с.16-19]. Основна частина українських ткачів і килимарів була сконцентрована в північно-західних і південних регіонах Курської губернії, зокрема, у Грайворонському, Путивльському, Новооскольському, Корочанському, Рильському, Белгородському і Обоянському повітах. У багатьох слободах і селах цих повітів ткацький і килимарський промисли являли собою складний комплекс прийомів текстильного виробництва і знарядь праці, які виникли в різні часи і відбивали довгу й складну еволюцію української народної художньої майстерності [16, с. 28-39].

У масштабах всієї Російської імперії, названі регіони Курської губернії, упевнено займали провідні позиції за рівнем розвитку малих форм текстильного виробництва. У всій Російській імперії значну популярність придбали борисівські вишиті скатертини, новооскольські художні тканини, ракітанські та суджанські килими, белгородські мережива і пояси, староскольські хустки, які вишивалися різнобарвним шовком, золотим і срібними нитками [3, с.455-647]. Модернизационные процеси, які набирали темпи в Україні, дали потужне

прискорення ринкової трансформації текстильних промислів, створювали сприятливі умови для подальшого росту в післяреформенні роки дрібнотоварного виробництва різноманітних тканин, килимів, скатертин, настільників, вовняних поясів, сукняних поньов і багатьох інших домотканих виробів [14, с.2-5].

Важливою умовою організації ефективного господарювання українського селянства Курської губернії було раціональне використання сприятливих природно-кліматичних умов. Саме тому, в історичному ландшафті Курської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст. сформувалася безліч центрів українського кустарництва з багатими традиціями організації прядильного, ткацького, килимарського та інших текстильних виробництв з оригінальними художніми системами, що історично сформувалися, із особливими технологіями декорування виробів, із самобутньою професійною обрядовістю народних майстрів. Особливою масштабністю й динамікою розвитку кустарного текстильного промислу виділялися українські громади: слободи Борисівка Грайворонського повіту; слобод Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки, Канишеної Холань Новооскольського повіту; слобод Тернівка, Шопин і села Муром Белгородського повіту; слободи Стрелечье Корочанського повіту. Особливим попитом користувалися килими, виготовлені українськими кустарями Щигровського повіту [17, с.102-108].

У цих слобідсько-українських слободах і селах текстильні промисли, розвиваючись на багатовікових народних традиціях українського декоративно-прикладного мистецтва, успадкували з минулого як техніку виробництва тканин і килимів, так й основні принципи їх художнього оформлення [13, с.4-31]. Так, українські народні майстри практикували такі види візерункового ткацтва, як бранне, заставне, виборне та ін. При всій схожості багатьох прийомів виготовлення художніх тканин і килимів у різних українських громадах Курської губернії, ці вироби часто відрізнялися колоритом, композицією візерунків, вдалим з'єднанням функціональних якостей і орнаментальних форм [6, с. 91-98].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в українських громадах Курської губернії спостерігався високий приріст населення, що відбувався як за рахунок природного приросту, так і за рахунок переселенців з українських губерній [12, с.37-40]. Значна частина переселенців приходила на українські етнічні землі Курської губернії з регіонів з уже досить високим рівнем розвитку кустарної текстильної промисловості. Наприклад, у звіті Щигровської повітової управи за 1899 р. відзначалося велику кількість ткачів та килимарів, які переселилися до повіту з Харківської губернії [19, с.13-15]. Подібні переселення кустарів-ткачів та килимарів збагачували промислову культуру українського населення Курської губернії, служили своєрідним припливом свіжих сил в галузь народних текстильних виробництв. Розповсюдження принесених переселенцями художніх традицій, технічних навичок, виробничого досвіду, й, у свою чергу, опанування переселенцями, виробничого досвіду місцевих майстрів визначало шляхи розвитку багатьох текстильних промислів, розширювало і поглиблювало всі процеси, притаманні кустарній текстильній промисловості.

Народні текстильні промисли не тільки задовольняли основну частину потреб населення Курської губернії в різноманітних тканинах, одязі, килимах, але й залишалися стійким компонентом української духовної й виробничої культури. Найбільш великі центри текстильного кустарництва сформувалися в Грайворонському повіті, де до 60% населення були етнічними українцями. Особливо славилася своїми скатертинами слобода Борисівка, де скатерковий промисел набув найбільш організованих форм, а готові вироби відрізнялися художньою своєрідністю [1, с.16-23]. Наприкінці XIX ст. у виробництві скатертин тут було зайнято близько 300 народних майстрів, у тому числі 255 чоловіків і 45 жінок [23, с.211-220]. Нерідко в одній селянській хаті стояло по 2-3 ткацьких верстата з літаковими човниками, на яких ткачі працювали по 12 годин на добу [16, с.28-39]. Щорічно вони виготовляли

більше 1,5 тис. високомистецьких скатертин у техніку багаторемізного ткацтва з тонких бавовняних і лляних ниток, а по краях виконували тканий візерунок. Необхідну для промислу бавовняну й лляну пряжу кустарі закуповували на ярмарках в українському місті Харкові, а свої вироби збували через перекупників, або самі продавали їх на базарах й ярмарках [8, с. 39-44; 2, с. 8-36].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. текстильно-кустарні промисли українців Курської губернії залишалися багатогранним явищем народного мистецтва. Воно проявлялося не тільки в створенні тканин і килимів за допомогою ткацтва, в'язання мереживоплетіння, але й у декоруванні їх за допомогою розпису, вишивки, аплікації, набійки. Причому даний вид українського народного мистецтва не фокусировався тільки на масових виробках кустарних текстильних промислів, але й на авторських дизайнерських роботах, які створювалися в багатьох українських селах Курської губернії [22, с. 325-329]. Так, наприклад, художній образ борисівських скатертин увібрав основні риси традиційної української орнаментики. У досліджуваний період борисівські майстри виготовляли кілька видів скатертин, які відрізнялися між собою ткацьким візерунком, а також тим, як багато використано в скатертині дорогою бавовняної нитки червоного кольору. Всього, в українському народному ткацтві та килимарстві налічувалося до двадцяти різних орнаментів, що увібрали в себе тепло людської душі, зберігали традиційне уявлення українців про красу навколишнього світу. Текстильні вироби, виготовлені в українських громадах Курської губернії завжди були унікальні по своїй природі й часто неповторні [10, с. 456-462].

Різноманіття кольорової гами забезпечувалося тим, що народні майстри виготовляли текстильні фарби не тільки загальновідомими способами, але й по оригінальних рецептах, які звичайно зберігалися в таємниці й передавалися майстрами з покоління в покоління. Основною сировиною для виготовлення текстильних фарб

служили різноманітні рослини, які кустарі збирали на полях й у лісах. Так, кустарі-текстильніки Грайворонського повіту для виготовлення жовтої текстильної фарби використали кору вільхи й молоді березові листи. У Новоосколькому повіті для виготовлення синьої текстильної фарби кустарі використали вайду. Жовта й зелена текстильна фарби часто виготовлялася із дрокку, а з коріння марени одержували жовту і червону фарби, волоського горіха – чорну [6, с. 17-142].

Висновки і перспективи подальших досліджень. У цілому можна констатувати, що українці внесли великий вклад в господарське освоєння та етнокультурний розвиток українських етнічних земель Курської губернії. Протягом другої половини XVII – початку XX ст. на територію Східної Слобожанщини вони принесли нові методи господарювання й багату національну культуру. У цей історичний період вплив української традиційної виробничої

культури знайшов своє відбиття й у розвитку народного текстильного виробництва. В тих українських слободах і селах Курської губернії, де були більш розвинені ринкові відносини, де селянські господарств були більше втягнуті в товарообіг, де існувала глибока диференціація селянських господарств, там швидше проходила ліквідація кріпосних пережитків, а кустарі-текстильніки обзаводились вдосконалим інструментом, верстатами та переходили на ринкові умови господарювання. Невичерпна фантазія, багатство технічних рішень, мудрість й оптимізм, особливе почуття функціональності й декоративності, висока ступінь узагальненості художніх образів стали тими рисами, якими в суспільстві прийнято було характеризувати творчість високообдарованих українських народних майстрів текстильного виробництва Курської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арофікін Є.В. Ткацький узор «Борисівка» / Є.В. Арофікін // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 3. – С. 16-23.
2. Борисовский район – центр мастеровых России / [ред. А. В. Колесникова]. – Тула: Изд-во Вести, 2008. – 36 с.
3. Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа / Ф.К. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград: Тип. т-ва Общественная польза, 1916. – Т. 2. – С. 455-647.
4. Годовой отчет Курского губернского земства. 1916 год. – СПб.: Тип В. Киршбаума, 1913. – 188 с.
5. Годовой отчет о деятельности Курского губернского земства за 1908 г. – Курск.: Тип. губ. правления, 1909. – 115 с.
6. Горницкий К.С. Заметки об употреблении в народном быту некоторых дикорастущих и разводимых растений украинской флоры / К.С. Горницкий. – Харьков: Тип. ун-та, 1887. – 220 с.
7. Данные подворной сельскохозяйственной переписи в Курской губернии, произведенной земством в 1912 г. – Курск: Тип. губ. земства, 1914. – 195 с.

8. Добротворский Н.А. Кустарные промыслы Курской губернии / Н.А. Добротворский. – Курск: Тип. земства, 1886. – 255 с.
9. Улучшение кустарного ткачества в Калужской, Вятской, Черниговской, Курской и Пензенской губерниях / В.А. Доливо-Добровольская // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1895. – Т. 3. – С. 91-112.
10. Доливо-Добровольская В. А. Улучшение кустарного ткачества в слободе Борисовка Грайворонского уезда Курской губернии / В.А. Доливо-Добровольская // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1891. – Т. 1. – С. 454-462.
11. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. Год шестой 1912. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. – 719 с.
12. Ежегодник Департамента земледелия за 1909. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. – 247 с.
13. Журнал Сопровождающий о нуждах кустарного производства. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. – 39 с.

14. Журнал Совещания о нуждах кустарного ткацкого промысла. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1907. – 91 с.
15. Журнал Совещания о нуждах текстильной промышленности. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1911. – 188 с.
16. Маслов Н.П. Обрабатывающие промыслы крестьян Грайворонского уезда в 1861 – 1914 годах/ Н.П. Маслов // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Материалы региональной научно-практической конференции. – Белгород: БГПУ, 2000. – С.28-39.
17. Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике Курской губернии. Изд. Курской губернской земской управы. г. Курск: Тип. Курск. губ. земства, 1913. – 176 с.
18. Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике Курской губернии. – Курск: Тип. Курск. губ. земства, 1916. – 196с.
19. Отчеты Курской губернской земской управы за 1907 год по оценочно-

- статистическому отделу. – К.: Тип.губ. правления, 1908. – 56 с.
20. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII - XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Харьков: Харьк. кн. изд., 1964. – 460 с.
- Статистика Российской Империи. – СПб.: Тип. МВД, 1914. – 652 с.
21. Трубочанінов М. А. Вітчизняна історіографія соціально-економічної та гуманітарної діяльності українських земств / М. А. Трубочанінов // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Майдан, 2009. – № 36. – С. 209-216.
22. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1880. – Т. 6. – 174, 776, 364, 95 с.
23. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1883. – Т. 10. – 300, 3018 с.

LITERATURA

1. Arofikin С. V. Ткац'kij uzor «Borisivka» / С. V. Arofikin // Narodna tvorčist' ta etnografija. – 1988. – № 3. – S. 16-23.
2. Borisovskij rajon – centr masterovyh Rossii / [red. A. V. Kolesnikova]. – Tula: Izd-vo Vesti, 2008. – 36 s.
3. Volkov F. K. Jetnograficheskie osobennosti ukrainskogo naroda / F. K. Volkov // Ukrainskij narod v ego prošlom i nastojashhem. – Petrograd: Tip. t-va Obshhestvennaja pol'za, 1916. – T. 2. – S. 455-647.
4. Godovoj otchet Kurskogo gubernskogo zemstva. 1916 god. – SPb.: Tip V. Kirshbauma, 1913. – 188 s.
5. Godovoj otchet o dejatel'nosti Kurskogo gubernskogo zemstva za 1908 g. – Kursk.: Tip. gub. pravlenija, 1909. – 115 s.
6. Gornickij K. S. Zametki ob upotreblenii v narodnom bytu nekotoryh dikorastushhih i razvodimyh rastenij ukrainskoj flory / K. S. Gornickij. – Har'kov: Tip. un-ta, 1887. – 220 s.
7. Dannye podvornoj sel'skohozjajstvennoj perepisi v Kurskoj gubernii, proizvedennoj zemstvom v 1912 g. – Kursk: Tip. gub. zemstva, 1914. – 195s.
8. Dobrotvorskij N. A. Kustarnye promysly Kurskoj gubernii / N. A. Dobrotvorskij. – Kursk: Tip. zemstva, 1886. – 255 s.
9. Uluchshenie kustarnogo tkachestva v Kaluzhskoj, Vjatskoj, Chernigovskoj, Kurskoj i Penzenskoj gubernijah / V. A. Dolivo-Dobrovol'skaja // Otchety i issledovanija po kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. Kirshbauma, 1895. – T. 3. – S. 91-112.
10. Dolivo-Dobrovol'skaja V. A. Uluchshenie kustarnogo tkachestva v slobode Borisovka Grajvorons'kogo uезда Kurskoj gubernii / V. A. Dolivo-Dobrovol'skaja // Otchety i issledovanija po kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1891. – T. 1. – S. 454-462.
11. Ezhegodnik Glavnogo Upravlenija Zemleustrojstva i Zemledelija po Departamentu Zemledelija. God shestoj 1912. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1913. – 719 s.
12. Ezhegodnik Departamenta zemledelija za 1909. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1910. – 247s.

13. Zhurnal Soveshhanija o nuzhdah kustarnogo proizvodstva. – SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1902. – 39 s.
14. Zhurnal Soveshhanija o nuzhdah kustarnogo tkackogo promysla. – SPb.: Tip. Kirshbauma, 1907. – 91 s.
15. Zhurnal Soveshhanija o nuzhdah tekstil'noj promyshlennosti. – SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1911. – 188 s.
16. Maslov N.P. Obrabatyvajushhie promysly krest'jan Grajvoronskogo uezda v 1861 – 1914 godah/ N.P. Maslov // Jug Rossii v proshlom i nastojashhem: istorija, jekonomika, kul'tura: Materialy regional'noj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Belgorod: BGPU, 2000. – S.28-39.
17. Materialy po tekushhej sel'skohozjajstvennoj statistike Kurskoj gubernii. ☐ Izd. Kurskoj gubernskoj zemskoj upravy. ☐ Kursk: Tip. Kursk. gub. zemstva, 1913. ☐ 176 s.
18. Materialy po tekushhej sel'skohozjajstvennoj statistike Kurskoj gubernii. ☐ Kursk: Tip. Kursk. gub. zemstva, 1916. – 196s.
19. Otchety Kurskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1907 god po ocenочно-statisticheskomu otdelu. – K.: Tip.gub. pravlenija, 1908. – 56 s.
20. SljusarskijA.G. Social'no-jekonomicheskoe razvitie SlobozhanshhinyHVII - HVIII vv. / A.G. Sljusarskij. – Har'kov: Har'k. kn. izd., 1964. – 460 s.
- Statistika Rossijskoj Imperii. – SPb.: Tip. MVD, 1914. – 652 s.
21. Trubchaninov M. A. Vitchiznjana istoriografija social'no-ekonomichnoï ta gumanitarnoï dij'al'nosti ukraïns'kih zemstv / M. A. Trubchaninov // Istorija ta geografija: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi. – H.: Majdan, 2009. – № 36. – S. 209-216.
22. Trudy komissii po issledovaniju kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. Kirshbauma, 1880. – T. 6. – 174, 776, 364, 95 s.
23. Trudy komissii po issledovaniju kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. Kirshbauma, 1883. – T. 10. – 300, 3018 s.